

GLOBÁLIS IGAZSÁGOSSÁG, EMBERI JOGOK, JOGÁSZI ETIKA

Szabó Gábor- emlékkötet

Pécs, 2023

Globális igazságosság, emberi jogok, jogászi etika
Szabó Gábor- emlékkötet

Szerkesztette:

Dr. Barcsi Tamás
Dr. Diósi Szabolcs
Dr. Mészáros Gábor
Dr. Monori Gábor

Lektorálta:

Dr. Németh Ákos PTE BTK
Dr. Pongrácz Alex NKE ÁNTK
Dr. Vörös Eszter PTE ÁJK

Nyelvi lektor:

Dr. Bene Adrián

Minden jog fenntartva.
© Szerzők, Szerkesztők

ISBN: 978-963-626-090-3

Kiadja: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
7622 Pécs, 48-as tér 1.
Felelős kiadó: Dr. Fábián Adrián dékán
Nyomdai kivitelezés:
Kódex Nyomda Kft
Felelős vezető: Simon Béla

DR. SZABÓ GÁBOR
(1969 – 2022)

Határkő*

Andrea Alciati (1492–1550) nagy sikerű könyvének 157. (néha 158.) emblémájához készült illusztrációk¹ a különböző kiadásokban egy határkövet ábrázolnak, amelynek tetején a kevésbé ismert római határisten, Terminus büsztje látható, aki a határt jelző köveket, vagyis magát a határt védelmezte (1. ábra). (A négyféle illusztráció: Alciati 1546, 33^r; Alciati 1550, 170; Alciati 1584, 217^v; Alciati 1621, 667).

1. ábra: Alciati 157. emblémája (Alciati 1584, 217^v)

Alciati epigrammája így hangzik:

*Quadratum infoditur firmissima tessera saxum,
Stat cirrata super pectore imago tenus,
Et sese nulli profitetur cedere, talis
Terminus est, homines qui scopus unus agit.
Est immota dies, praefixaque tempora fatis,
Deque ferunt primis ultima iudicium.*

* Tokaj-Hegyalja Egyetem, Speculum Kutatócsoport

* Gábortól barátsággal búcsúzva, aki Terminalia ünnepe után, a római óévet lezárva épp az újév mint újjászületés első havában lépte át a terminusi idő határát.

¹ Az 1531-es augsburgi *editio princeps*ben még nem szerepel a Terminus embléma.

(Négyzet alapú kő, földbe ásvó szilárd kocka, amelyen egy göndör hajú mellszobor áll. Azt jelzi, hogy senkinek sem enged. Ez a határ [vagy: Terminus], az egyedüli cél, amely felé tartanak az emberek. A sorstól kitűzött időpont mozdulatlan napja; a legelsők [napokról] is az utolsók [napok] ítélkeznek.)

Rejtélyes sorok, amelyek az élet és halál határát is kijelölik. Terminus-ról és a hozzá kapcsolódó február 23-ai ünnepről, a *Terminaliáról* Ovidius *Fastijában* (II.639–684) olvashatunk.² Terminuszt úgy tisztelték, mint aki megingathatatlan és mozdíthatatlan, ahogy a földbe ásvó határkő, aminek mozdíthatatlansága fölött törvényes hittel őrködött. Nincs benne semmiféle nagyravágás és sem arannyal, sem semmiféle ajándékkal megingatni nem lehet, vagyis korrumpálhatatlan. Ovidius a *300 bajnok csatájára* is utal, ami szerint nem következett volna be, ha Terminus jelöli ki a határt Thüreában Spárta és Argolisz között.³ Mennyi véres háborút lehetett volna elkerülni! Ovidius felidézi azt a történetet is, amikor a Capitoliumon Jupiter Optimus Maximus templomának építésébe kezdtek, minden isten átengedte a szentélyét, kivéve a mozdíthatatlan Terminuszt. Így végül aztán Jupiter megosztozott vele a templomon, amelyben Terminus fölött egy lyuk van a tetőn, hogy a mozdulatlan égbolton a bolygók és csillagképek mozgását – az égi törvényeket – figyelje. Ettől az időtől kezdve Terminus, még ha akarna, sem mozdulhatna már el. Ha maga a birtoktulajdonos kérné, akkor sem teheti, mert emberi akarat nem helyezhető a jupiteri törvény fölé. Sőt, ha ekevassal és kapával ütnék, vágnák, akkor sem moccanhatna, csak odakiálthat: *tuus est hic ager, ille suus!* (Ez a te földed, ez meg a tiéd!)⁴

² Az ovidiusi szöveg részletes elemzését lásd: Robinson 2011, 411–433. Terminus istenségéről és az antik forrásokról lásd: Marbach 1934. Terminus további aspektusait és az istenség indoeurópai párhuzamait lásd: Woodard 2006, 59–95.

³ A Hérodotosztól ismert történet szerint (*Historiae* I.82.) a termékenységéről nevezetes vidéket, Thüreát Kr. e. 546-ban elfoglalták a spártaiak. A megérkező argoszi sereggel megegyeztek, hogy a túl nagy vérfürdő elkerülése érdekében jelöljenek ki 300-300 spártai és argoszi bajnokot, akik majd megküzdene egymással. Aki a csatatéren állva marad, azé lesz a terület. Két argoszi, Alkénór és Khromiosz maradt életben, valamint egy sebesült spártai, Othrüadász. Mivel a két argoszi azt hitte, rajtuk kívül senki sem maradt életben, így elhagyták a csatatérrel. Ezek után Spárta magának követelte a földet.

⁴ Gaál László fordításában: „Hogyha az éj tovaszállt, olyan istent ünnepel ősi / szertartás, ki nekünk jelzi a földi határt. / Terminus, ott a mezőn te csak egy kő s tán facölöp vagy, / isteni lénynek tart mégis a szent hagyomány. [...] Egyszerű szomszédság gyűl össze a víg lakomához, / s zengi az éneke, szent Terminusunk, a neved: / »Népet, városokat, birodalmakat elkülönítesz; / földért szüntelenül folya, ha nem vagy, a harc. / Nem hajszolsz te kegyet, nem hajlasz vesztegetésre: / mit tereád bíznak, véded az ősi jogon./

A Terminalia ünnepe a mitikus király, Numa Pompilius uralkodásához (Kr. e. 715–672) köthető. Plutarkhosz szerint (*Párhuzamos életrajzok: Numa XVI.1; Aetia Romana et Graeca* 267 C 9–14) azzal, hogy Terminus a határok őre, szükségszerűen a béke őre (*εἰρήνης φύλαξ*) és az igazság tanúja is (*δικαιοσύνης μάρτυς*). A ferrarai Giglio Gregorio Giraldi (1479–1552) – aki az Angelo Polizianótól (1454–1494) eredeztethető⁵ humanista Terminus-recepció fontos figurája – ezt a plutarkhoszi meghatározást úgy adja vissza, hogy Terminus a barátság őre és felügyelője (*ἐπίσκοπος et inspector amicitiae*), valamint a béke őrzője (*pacis custos*) (Gyraldus 1548, 60). Aki barát, az tiszteletben tartja a másik határait, és ha a határok tiszteletben vannak tartva, akkor békétlenségek, konfliktusok sem támadnak.⁶ Érdemes felhívni a figyelmet Terminus alakjában a jog (azon belül is a birtokjog) és törvény stabilitására, mozdíthatatlanságára. Ez a szempont nem csak a legendás törvényhozó Numa Pompilius alakjában és Ovidius soraiban látszik a korrumpálhatatlan Terminusról, hanem az alkotmányozó Szolón alakjában is, akit később – mint a hét görög bölcs egyikét – szintén összekötöttek az istenséggel. Alciati egy másik emblémája (187.) a *Dicta septem Sapientum* (A hét bölcs mondása) címet viseli. Az epigramma 11–12. sora Szolónról ír: *Respexisse Solon finem iubet: ultimus agris / Terminus haud magno cesserit ipse Iovi*. (Szolón azt parancsolta, hogy a véget tartsuk szem előtt: a mező legszélén Terminus még magának nagy Jupiternek sem engedne.) A 187. emblémának az illusztrációi mind a lyoni, leideni és padovai kiadásokban magát Szolónt szimbolizálják mint Terminust a határkövön.⁷

Hogyha te megjelölöd Thyreának a földjét, / háromezred hős nem hull el a harc mezején, / s ellene fegyverein neve nem ragyog Othryadesnek... / Mennyi kiontott vér folyt el a drága honért! / Hát Capitoliumunk, mikor új lett? Iuppiterünknek / helyt ad minden más isten a bérci tetőn; / Terminus, úgy mondják az atyák, nem mozdul el onnan, / s temploma megmarad ott Iuppiterével együtt / S hogy soha mást, csak a csillagokat láthassa az égen, / egy keskeny nyílást hagytak a ház tetején. / Terminus, ennekutána tilos mozdulni tenéked: / bárhova állítnak, légy te az őrhelyeden! / Nem szabad engedned, bármennyire kérlek a szomszéd; / nem lehet emberi lényt tenned az isten elé. / És ha kapával rád csapnak s lökdösnék ekével, szólj: Az a föld a tied! Másnak a birtoka ez!«” (Ovidius 1986, 40–41.)

⁵ *Miscellanea*, Cap. 36: *Liber solutum hic et enodatum, quod aenigma de Varronis libro citat Gellius*.

⁶ A *Terminalia* ünnepének forrásait és összefoglalását lásd: Robinson 2011, 409–411.

⁷ Lásd:

<https://www.emblems.arts.gla.ac.uk/alciato/searchq.php?qsearch=dicta+septem+sapientum> (2022. 09. 27.)

Terminus térbeli aspektusán kívül már Ovidiusnál is található utalás Terminus időbeli aspektusára mint időbeli határra, időbeli végre (Fasti II.47–52):

Hogy pedig el ne hibázzad a hónapok egykori rendjét:

első volt január akkor is és ma is az.

Egykor a Ianust kísérő hó volt az utolsó;

záró napja pedig Terminus ünnepe volt.

*Házban a ianua van legelől, január meg az évben,
s holtaknak hava mért egykor az évre halált.*⁸

Marcus Terentius Varro (*De lingua latina* VI.13.8–11) azt írja, hogy Terminus ünnepe, a Terminalia jelzi az év utolsó napját, vagyis az év elmúlását, végét (*dies anni extremus constitutus*).⁹ A Terminalia ünnepe mint határ viszont nem csak lezár, hanem az újév kapuja is. A határ szűkszerűen valaminek egyszerre a vége és a kezdete.

Alciati *Terminus*ának közvetlen forrását nem az antik szerzőkben, hanem Erasmusban találjuk meg, aki 1509-ben tanítványától, a floddeni csatában alig húszévesen elhunyt Alexander Stewarttól itáliai¹⁰ utazásuk során – kapcsolatuk emlékére (*μνημόσυνον*) – egy antik pecsétgyűrűt kapott ajándékba, amelyen Terminus figurája látható (2. ábra).¹¹

2. ábra: Erasmus antik ajándékgyűrűje (Bázel, Historisches Museum, no. 5738)

⁸ Gaál László fordítása (Ovidius 1986, 25).

⁹ Február 23-áról mint az év utolsó napjáról lásd: Robinson 2011, 89–90.

¹⁰ Lásd: Erasmus 2019, 128–131.

¹¹ Lásd a The Morgan Library & Museum, New York oldalán:

<https://www.themorgan.org/exhibitions/online/holbein/signet-ring-erasmus> (2022. 09. 28.)

Erasmus ettől az évtől kezdve ezt saját szimbólumaként használta a *nulli cedo* (senkinek sem engedek) mottóval együtt. Sőt Stewart ajándéka alapján csináltatott magának egy pecsétgyűrűt is, amelyen Terminus látható hosszú hajú ifjú alakjában, körülötte a „NULLI CEDO” felirattal (3. ábra).¹²

3. ábra: Erasmus pecsétgyűrűje és pecsétje
(Bázel, Historisches Museum, no. 5737)

Az erasmusi ikonográfiának ez aztán olyannyira részévé vált, hogy később rosszakarói Erasmus gögijének és felfuvalkodottságának a bizonyítékát látták ebben.¹³ Mire 1531-ben megjelent Alciati *Emblematája*, addigra a humanista tudós körökben Terminus istenség szinte összeforrt Erasmus személyével. Ennek legjobb példája barátjának, ifj. Hans Holbeinnek (1497–1543) a festménye 1532-ből,¹⁴ amely Erasmust Terminus-istenséggént mint határköként ábrázolja (4. ábra).¹⁵ Azt is tudjuk, hogy amikor könyveinek kiadását felügyelve Erasmus Bázelben vendégeskedett Johann Froben (~1460–1527) házában, akkor a nyomdász egy Terminus-képet függesztett fel a kandallónál (Rowlands 1980, 54).

¹² Lásd a The Morgan Library & Museum oldalán, New York:

<https://www.themorgan.org/exhibitions/online/holbein/seal-erasmus-rotterdam> (2022. 09. 28.)

¹³ Úgy tűnik, valamennyire Edgard Wind (Wind 1937) is osztotta Erasmus kortársainak a véleményét. Tanulmányában legalábbis azt próbálja bizonyítani, hogy Erasmus Terminus-énképét csak a támadások után kezdte a halállal azonosítani és az istenséget hagyományosan inkább a kimozdíthatatlanság, sőt makacsság tengelyen helyezték el.

¹⁴ Lásd a The Cleveland Museum of Art oldalán:

<https://www.clevelandart.org/art/1971.166> (2022. 09. 28.)

¹⁵ 1525-ben Erasmus a bázeli egyetemnek ajándékba küldött egy szintén ifj. Hans Holbein által tervezett Terminus-herma üvegfestményt, amely ikonográfiailag nagyon hasonlít a portréhoz. Terminus alakja fölött egy üres tábla lóg, amelyen az 1519-es Massys-medál lentebb idézett görög és latin mondata állt (Rowlands 1980, 53).

Lásd a Warburg Institute oldalán: https://iconographic.warburg.sas.ac.uk/vpc/VPC_search/record.php?record=69095 (2022. 09. 28.)

4. ábra: ifj. Hans Holbein Erasmus-Terminus portréja

Alciati emblémájához tehát a humanista körökben jól ismert Erasmus-képen keresztül érdemes közelíteni. A személyét ért támadások miatt¹⁶ Erasmus 1528. augusztus 1-ei levelében Terminus-alteregója miatt magyarázkodott a későbbi V. Károly német-római császár titkárának, Alfonso de Valdés (~1490–1532) spanyol humanistának. Azt írja, hogy a *concedo nulli* kifejezést nem ő, vagyis Erasmus mondja – tehát nem ő az, aki megingathatatlanul és kimozdíthatatlanul magabiztos –, hanem a halál. A tér helyett ő is az időt hangsúlyozza. Védekezésül azt is megemlíti, hogy amikor megkapta az ajándékgyűrűt, akkor azt a közelgő halál – vagyis a biztosan múló idő – előjelének gondolta, mert már negyven körül volt (*annum circiter quadragesimum*). És mivel ez a gondolat nem hagyta nyugton, elkezdte pecsétként használni Terminus alakját, hogy – a profán istenség szimbólumát szem előtt tartva ugyan, de mégis igaz keresztényként – állandóan életének megjavítására törekedjen (*itaque ex profano Deo feci mihi symbolum, adhortans ad vitae correctionem*): mert a halál tényleg olyan határ, amit senki sem tud elmozdítani (*mors enim vere Terminus est, qui nulli cedere novit*). (Erasmus nem tér ki rá, viszont maga a pecsét is határként funkcionál. Egy Terminus istenség képmásával lepecsételt levél pedig büntetést vonna a határsértőre, aki jogtalanul felbontani merészeli a levelet – miként a határkő elmozdítójára.) Ezután említi meg a Quentin Massys (1466–1530) jól ismert 1519-es bronzmedálján olvasható két feliratot (5. ábra).¹⁷ A medál egyik oldalán látható

¹⁶ A levélben főként a spanyol ferences teológus, Luis de Carvajal (~1500–1550?) támadásaira céloz. De például Paolo Giovio (1483–1552) is Erasmus gögijének tudta be a mottót. Ezzel kapcsolatban lásd: Wesseling 2011, 225–227.

¹⁷ The Fitzwilliam Museum, Cambridge: <https://fitzmuseum.cam.ac.uk/objects-and-artworks/highlights/CM28-1979> (2022. 09. 28.)

görög mondatot: *ὄρα τέλος μακροῦ βίου* (A hosszú élet végét nézd!);¹⁸ és a másik oldalán futó Horatius-idézetet (*Epistulae* I.16.79): *Mors ultima linea rerum*. (A halál a végső határa mindennek.) Mindkét mondat az éremnek azon az oldalán olvasható, amelyik Terminus lobogó hajú kép-mását jeleníti meg földbe ásott talapzaton a szokásos *concedo nulli* felirattal. Erasmus egész életét a halálhoz, a halál pillanatához szeretné mérni, és azon keresztül megmérni.

5. ábra: *Quentin Massys Erasmus-portréja*
(*The British Museum*, no. 1906-11-3-1529.)

A Valdés-levél megírása után egy évvel, 1529-ben Willibald Pirckheimer (1470–1530) egy belül aranyozott ezüstkupát küldött Erasmusnak ajándékba, amelyre Terminus képe volt gravírozva. Erasmus levélben köszönve meg az ajándékot – a fenti gondolathoz hasonlóan – azt írja Pirckheimernek, hogy ez mindig figyelmeztetni fogja a közelgő halál ítéletnapjára.

Évtizedekkel Erasmus halála után Nicolaus Reusner (1545–1602) *Icones*-ében Tobias Stimmer (1539–1584) metszete úgy ábrázolja a már öreg, távolba révedő Erasmust, hogy jobb kezében könyvet tart, míg bal kezét a talán leginkább Holbein ábrázolásaihoz hasonló kinézetű, de félelmetes arcú Terminus fején nyugtatja (Reusner 1587, D7^r) (6. ábra).¹⁹

¹⁸ Amelynek latin fordítását is megadja: *Specta finem longae vitae*.

¹⁹ Az ÖNB oldalán:

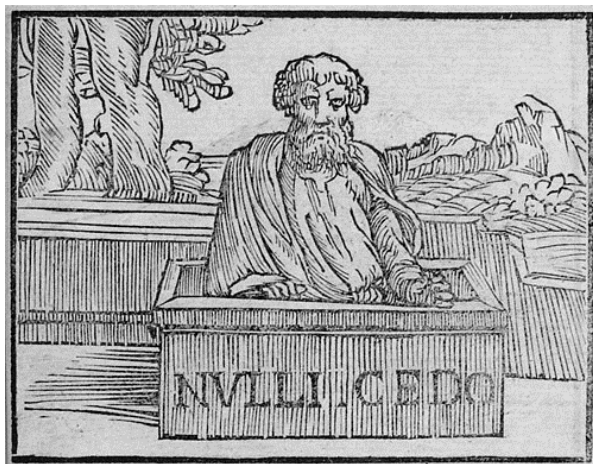
http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ156012009 (2022. 09. 28.)

6. ábra: Tobias Stimmer Erasmus-metszete

A Massys-féle Erasmus medállal kapcsolatban Wind hívja fel a figyelmet arra, hogy a halált nem szokták lobogó hajú ifjúként ábrázolni (Wind 1937, 68), vagyis – habár Erasmus a Valdés-levélben a halál szájába adta a *concedo nulli* kifejezést – az ábrázolt figura nem lehet maga a halál. Erasmus Titus Liviusra (*Ab urbe condita* I.55, V.54) és Dionüsziosz Halikarnasszeuszra hivatkozva ezt a capitoliumi Jupiter templom történetének egy másik változatával magyarázza, amely szerint nem csak Terminus állt ellen, amikor a szentélyét át kellett volna engednie Jupiternek, hanem Iuventas (vagy Iuventus, görögül Hébé), a fiatalság istennője is. Vagyis az Erasmus-szimbólum alsó, földbe ástott feliratos része jelentené Terminust, míg a felső, lobogó hajú büszt Iuventast, az örök ifjúságot (*inferne saxum, superne iuvenem capillis volitantibus*). A földbe ástott határkö az élet végét, míg a rajta lévő mellszobor az időnek, öregedésnek, végeredményben a halálnak nem engedő örök ifjúságot jelképezi. Erasmus számára a halál megújulás is, vagyis egy új élet kezdete. A Massys-medál azért jó szimbóluma ennek, mert az éremnek mindig csak az egyik oldala látható. Erasmus portréja az evilági életet szimbolizálja, míg ha megfordítjuk, akkor olyan határhoz érünk, túl a halálon, ahonnan a másik oldal már láthatatlan. Az érmet nem tudjuk úgy forgatni, hogy mindkét oldala egyszerre látsszon. Ha a forgást az idő múlásaként képzeljük el, akkor az érem látható oldala egyre kisebb szögben látszik, elfogy, de a másik oldalból nem látunk semmit egészen addig, amíg az érem éle mint határ, horizont át nem fordul és fel nem tárja a másik oldalt, amely aztán egyre többet kezd felfedni magából.

Ha most visszatérünk Alciati emblémájára, akkor – habár mindkettő *memento mori*ként tekint az istenségre²⁰ – fontos különbséget fedezhetünk fel az Erasmus-féle Terminus ábrázolásokkal szemben. Alciati veréből nem derül ki, hogy a göndör hajú mellszobor egy ifjú képmása. És az Alciati-kiadások illusztrációi is inkább öregemberként²¹ ábrázolják Terminust (7. ábra).

7. ábra: Terminus az 1546-os velencei kiadásban (Alciati 1546, 33^r)

Alciati Terminusnak egy reménytelenebb verziójára mutat rá, ahol hiányzik Iuventas, vagyis az új élet megnyugtató ígérete. Az öregséget ábrázoló illusztrációk sem a megújulást hangsúlyozzák, hanem a – legjobb esetben is majd csak az öregkorban – bekövetkező halál megváltoztathatatlan pillanatának azt az enyészpontját mint határt, amelyet szem előtt kell tartanunk. Azért kell szem előtt tartani ezt a határpontot, mert csak ekkor és ebből a perspektívából lehet megítélni a leélt élet egészét, amely a születés legelső pillanatától tart a legutolsó lélegzet pillanatáig. A lét és nem-lét határán örködő Terminust különleges ontológiai státusza teszi érdekessé, hiszen se az élethez, se a halálhoz nem tartozik, mintha egyik lábával az élet határán innen, míg a másik lábával a halál határán túl támaszkodna. Innen nézve Erasmus Terminus-interpretációja szellemes kibúvónak tűnik, hiszen a szimbólumot ő is két részre osztja. Azonban

²⁰ Az 1584-es párizsi kiadás pár soros latin és francia kommentárja is egyértelműen a halállal azonosítja Terminust (Alciati 1584, 217^v–218^r).

²¹ Alciati 1546, 33^r; Alciati 1550, 170; Alciati 1584, 217^v. Egyetlen kivétel az 1621-es padovai kiadás, amelyben egy kebleit feltáró fiatal nő büszkje látható (Alciati 1621, 667). Az illusztrátor talán Iuventasra akart ezzel utalni és így visszacsempészte az erasmusi megváltás olvasatát? Az illusztrációk verzióinak rövid összefoglalását lásd: Tung.

nem „horizontálisan”, hanem „vertikálisan” vágja ketté a figurát és az alsó, földre ágyazott részt rendeli a halálhoz, míg a felső, égbe nyúló részt az élethez, vagyis fiatalsághoz. Terminus olyan istenség, aki felé észrevétlenül gravitál mindenki élete, de végül csak a legvégső pillanatban manifesztálódik az utolsó kilégzés feszült, demarkációs csendjében, amit már nem követ belégzés. Azonban hiába volt mindig is láthatatlanul az utolsó lélegzetvétel és a semmi választóvonalán, végül csak ekkor tárja fel magát, e vékony ontológiai sáv elfolyó pillanatában.

Ha ugyanerre más nézőpontból tekintünk, akkor Alciati emblémájának illusztrációiban az olvasó nem Erasmust, vagy Terminust, hanem saját magát láthatja öregemberként a halál határán, vagyis pillanatában. A velencei és lyoni kiadások illusztrációi sem hermára hasonlítanak, hanem sokkal inkább egy sírkövet – mint határjelzőt – juttatnak az eszünkbe. Az olvasó mintha a jövő tükrébe nézne, amely homályosan ugyan, de annál biztosabb mozdulatlanságban függ a távolban. Alciati gesztusa ugyanaz a mutatóujjal az ég felé mutató figyelmeztető gesztus, mint Erasmusé, csak semmit sem ígér a határponton, vagyis a halál pillanatán kívül. Se reményt, se megnyugvást,²² csak szembenézést!

²² Hendrik Goltzius (1558–1617) *Quies* (Nyugalom) című metszetén egy fejét tenyerébe támasztó, meztelen nő látható, aki a göndör hajú, szakállas Terminus határkövének támaszkodik. A felirat szerint a földi gondoktól szenvedő elme csak az örökkévalóságban találhat nyugalmat. Goltzius képén az evilági és túlvilági, nyugtalanság és nyugalom közt húzódó határt jelzi Terminus.

Elérhetőség: <https://www.rijksmuseum.nl/en/collection/RP-P-OB-10.093> (2022. 09. 27.)

IRODALOM

- Alciati, Andrea (1546): *Emblemata* [...]. Venezia, Apud Aldi filios.
- Alciati, Andrea (1550): *Emblemata* [...]. Lyon, Guillaume Rouillé.
- Alciati, Andrea (1584): *Emblemata* [...]. Paris, Jean Richer.
- Alciati, Andrea (1621): *Emblemata* [...], komm. Claude Mignault. Padova, Pietro Paolo Tozzi.
- Erasmus, Rotterdami (2019): *Meglelted Spártád – Politikai írások*. Ford. Petneházi Gábor, Ledán M. István. Szeged, Lazi Könyvkiadó.
- Gyraldus, Lilius Gregorius (1548): *De deis gentium varia et multiplex Historia* [...]. Basel, Ioannes Oporinus.
- Marbach, Ernst (1934): *Terminus*. In. Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Zweiter Reihe, Neue Halbband, Taurisci bis Thapsis. Stuttgart, J. B. Metzlersche, 781–784.
- Ovidius, P. Naso (1986): *Római naptár: Fasti*. Ford. Gaál László. Budapest, Helikon.
- Panofsky, Erwin (1969), Erasmus and the Visual Arts, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 32, 200–227.
- Reusner, Nicolaus (1587): *Icones sive Imagines Virorum Literis Illustrium* [...]. Strasbourg, Bernard Iobin.
- Robinson, Matthew (2011): *Ovid Fasti Book 2*. Oxford – New York, Oxford University Press.
- Rowlands, John (1980): Terminus, the Device of Erasmus of Rotterdam: A Painting by Holbein. *The Bulletin of the Cleveland Museum of Art*, 67(2), 50–54.
- Tung, Mason, Emblem 158. In. *Variorum Edition of Alciato*. Elérhető: <https://www.emblems.arts.gla.ac.uk/alciato/tung/alciatotungedition-158.pdf> (2022. 09. 27.)
- Wesseling, Ari (2011): Devices, Proverbs, Emblems: Hadrianus Junius' Emblemata in the Light of Erasmus' Adagia. In. Dirk van Miert: *The Kaleidoscopic Scholarship of Hadrianus Junius (1511–1575): Northern Humanism at the Dawn of the Dutch Golden Age*. Leiden – Boston, Brill, 214–259.
- Wind, Edgar (1937): Aenigma Termini, *Journal of the Warburg Institute*, 1(1), 66–69.
- Woodard, Roger D. (2006): *Indo-European Sacred Space: Vedic and Roman Cult*. Urbana – Chicago, University of Illinois Press.